

A közelmúltban jelent meg a Magyar nyelvjárások c. ismeretterjesztő könyv a TINTA Könyvkiadó Ékesszólás Kiskönyvtára sorozatában. A kiadványt élénk érdeklődés mellett az MTA Nyelvtudományi Intézetében mutatták be 2015 decemberében. Ebből az alkalomból beszélgetett N. Császi Ildikó és Cs. Nagy Lajos szerzőkkel Kiss Gábor, a kiadó vezetője.

Kiss Gábor: Vágjunk a közepébe. Mi az hogy nyelvjárás?

N. Császi Ildikó, Cs. Nagy Lajos: A nyelvjárások a beszélt nyelv helyi változatai. Földrajzilag a Kárpát-medence nagy részén magyar nyelvet használnak, amely a köznyelvet és az irodalmi nyelvet tekintve egységesnek mondható. Ennek ellenére nem ugyanúgy beszélnek a Kárpát-medence más-más vidékein: másképp beszélnek például az Órségben, mint a Hajdúságban. Régen, amikor a férfiak a katonaság idején az ország egyik területéről a másikra kerültek el, sokkal inkább szembesültek ezzel a különbséggel. Napjainkban a sokkal jobb utazási lehetőségek és a hírközlő eszközök hatására gyakoribbak az ún. „kevert dialektusok”. Amikor egyszer külföldön nyaraltunk, az idegenvezető debreceni volt. Bár nagyon ügyelt a köznyelvi nyelvhasználatra, amikor meglepedkezett magáról, átváltott a tájnyelvre. Ekkor beszédéről azonnal azonosítottuk. Csodálkozva nézett ránk, honnan tudjuk, hisz ő ezt egy szóval sem mondta. Mi pedig mosolyogtunk, hogy ezt megfejtettük a beszédéből. Ha szaknyelvi megfogalmazást adhatunk, akkor a magyar nyelv területi rétegzettsége szempontjából megkülönböztetjük egymástól a köz- és irodalmi nyelvet mint a nyelvterület egészén használatos, egységesnek tekinthető változatot, valamint a csak egy-egy területen élő változatokat, a nyelvjárásokat. A nyelvjárásoknak a köznyelvtől eltérő, csupán bizonyos tájakon jelentkező jellegzetes sajátosságaik vannak. A nyelvjárás használati színtere elsősorban az otthon, a familiáris (családi) környezet, esetleg a helybeli munkahely.

K. G.: Önök mióta foglalkoznak a magyar nyelvjárásokkal, és melyik munkájukra a legbüszkébbek?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Már hallgató koromban sokat jártam gyűjteni, elsősorban helyneveket, de természetesen ilyenkor az interjúk (szövegfelvételek) is elmaradhatatlanok voltak. A 90-es években pedig nemcsak Zoboralján gyűjtöttem a disszertációhoz az anyagot, hanem férjemmel a medvesalji gyűjtésben, szervezésben is részt vettem. Hallgatókkal együtt végeztük a kérdőívezést és az interjúzást. Disszertációmát Zoboralja helyneveiből készítettem, melyben egy-egy alfejezetet szántam a nevekben található nyelvjárás jelenségekre: hangtani sajátosságokra és jellemző tájszavakra. Később a Károli Egyetemen, ahol dialektológiát is oktattam, rendszeresen szerveztem nyelvjárásgyűjtést a hallgatóknak. Ilyenkor a gyakorlatban is kipróbálhattuk az elméletben tanultakat, a szemináriumi munkákban pedig felhasználtuk a gyűjtött anyagokat.

N. Cs. I., Cs. N. L.: Tanári munkám mellett a 1973-tól közel 10 éven keresztül részt vettem az Új magyar tájszótár készítésében: az I-III. kötetben kb. 4500 szócikket írtam. A szótár főszerkesztőjének, B. Lőrinczy Évának meghatározó szerepe volt abban, hogy a névtan mellett a tájnyelvre irányuljon a figyelmem. Nyitrai vendégtanárként hallgatóim közreműködésével

megszerveztem a Felvidéken a medvesalji helyszíni gyűjtést. A gyűjtésben részt vevő hallgatók közül néhányan szakdolgozat keretében dolgozták föl saját településük tájnyelvi adatait. A szókinccstani tanulságokat foglaltam össze PhD-dolgozatomban (2001), ill. könyv formájában: Lexikológiai vizsgálatok Medvesalja magyar nyelvjárásában (2003). A medvesalji gyűjtést tovább folytatva elkészítettem a Medvesalja magyar nyelvjárás atlaszát, mely Felvidéken, Nagykaposon jelent meg 2011-ben.

K. G.: Mi volt a céljuk a most megjelent kis könyv megírásával?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A könyvünk célja a mai magyar nyelvjárások szakszerű, tudománynépszerűsítő bemutatása. Ezért a dialektológia vitás kérdéseit nem tárgyaljuk benne. A könyvet emelt szintű érettségire készülő középiskolai diákoknak és tanáraiknak, magyar szakos egyetemistáknak proszemináriumi vagy alapszakos stúdiumukhoz, más nyelvterületen dolgozó óvónőknek, tanítóknak, valamint a nyelvjárásaink iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek készítettük.

K. G.: Ritka dolog, hogy egy házaspár együtt ír könyvet. Ez az első közös könyvük? És mi volt a munkamegosztás?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Valójában mi is most döbrentünk rá, hogy eddig még nem írtunk közös könyvet. Pedig a munkáinkat mindig ellenőriztettük a másik szemével. Egymás kritikáit használtuk fel először. Közösén meghatároztuk a könyv célját, témavázlatot készítettünk, majd a fejezeteket felosztottuk egymást közt. Természetesen mindegyikbe beledolgoztuk az eddigi tanítási tapasztalatainkat. Miután megvoltak a fejezetek, átadtuk egymásnak, kiegészítettük, egyszerűsítettük. Mindig eszünkbe jutott egy-egy olyan ötlet, példa, térkép, amivel az adott fejezet még érdekesebbé, gazdagabbá, szemléletesebbé tehető. Fontos volt számunkra, hogy szakmailag korrekt, de ugyanakkor a nagyközönség számára is befogadható könyvet írjunk.

K. G.: Vannak még Magyarországon □ vagy helyesebben mondva □ a magyar nyelvterületen nyelvjárások, tájnyelvek?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Sokszor megkongatták már a vészharangot a nyelvjárások felett, de ha eljutunk vidékre, és az ottani emberek bizalmát is elnyerjük (ez nagyon fontos, mert idegen előtt mindig köznyelviesen beszélnek), akkor igenis megfürödhünk a tájnyelv szépségében. Az igaz, hogy a rádió és televízió elterjedésével, az államhatárok megnyitásával a köznyelvi hatás megerősödött. A paraszti életmód változásával nagyon sok munka, foglalkozás is eltűnt, épp ezért a 60-as években gyűjtött nagyatlasz szókészlete sok tekintetben már régiségnek mondható. Ugyanakkor hallgatóink nyelvhasználatát figyelve némelyiküknek elsősorban a tájnyelvi kiejtése tűnik föl, de találkozunk szókinccsbeli és egyéb jelenségekkel is.

K. G.: A határon túli területeken mintha jobban őriznék a régies tájnyelvet. Mi az oka ennek?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Azok a nyelvjárások a leginkább archaikusak, amelyeknek a beszélőit a köznyelv hatása kevésbé érintette és érinti, tehát a kisebbségi helyzetben élők nyelvhasználata. Az évtizedekig tartó politikai elzártság következtében az újságok, könyvek stb. csupán esetlegesen juthattak el a határon túlra, a tévé- és rádióműsorok hallgatása pedig lehetetlen volt. A beszélt nyelv színtere sokszor csak a családi és szűkebb környezetre korlátozódik, hivatalos szintéren pedig szinte kizárólag az államnyelvet kénytelenek használni. Ezzel a jelenséggel főként a szórványban találkozunk, ahol nincs magyar iskola, magyar hitélet. A legarchaikusabb magyar nyelvváltozatot a magyar nyelvterületről mintegy fél évezrede □ jóval a nyelvújítás előtt □ leszakadt moldvai magyarok (csángók) leszármazottai beszélik.

K. G.: Miért tűnnek el szinte szemünk előtt a magyar nyelvjárások?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Bizonyos, hogy a XIX. századtól az iskolázottság, a XX. században a rádió,

majd a televízió elterjedése látványos „csapást mért” a nyelvjárásokra, és előrevetítette a nyelvjárási jelenségek elsorvadását. A nyelvjárások széles körű hazai megbélyegzettsége (stigmatizáltsága) miatt a nyelvjárást beszélők idegenek jelenlétében többnyire kerülnek nyelvjárásukat. Mivel a regionális köznyelvűség szintjén a köznyelvet birtokolják már, könnyedén „elrejtetik” az otthoni környezetben használt nyelvjárást az azzal, hogy tájra jellemző köznyelven beszélnek.

Újabban azonban mintha kezdene enyhülni a nyelvjárások iránti ellenszenv. Az iskolai nyelvtankönyvekben pl. több olyan gyakorlattal, feladattal találkozhatunk, amelyek bizonyos nyelvjárási jelenségek dolgoznak föl, leginkább a szókincs köréből.

K. G.: Vajon miért nincs egyetlen közéleti szereplő sem, aki nyelvjárásban beszélne, illetve miért nem volt az elmúlt évtizedekben sem ilyen személy?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Megjelenésünk, ruházatunk, hajviseletünk, mozgásunk, beszédünk, írásunk mind-mind árulkodik rólunk. Mindenki számára fontos, hogy milyen benyomást kelt magáról másokban. Ezért a közéleti szereplők nagy része az elsődleges nyelvi sajátosságait (nyelvjárásukat) igyekeznek „elfelejteni”, hogy ún. művelt embernek tűnjenek a nyilvánosság előtt. Többükre a kettősnyelvűség a jellemző. Ismerek több olyan személyt, aki a nyilvános szereplésekkor a (regionális) köznyelvet használja, szülei, rokonai körében pedig visszatér igazi anyanyelvéhez. Ez utóbbi a nyelvi viselkedés: tudja, melyik színtéren hogyan célszerű beszélni. Az egyik tévécsatornán az időjárás-jelentést ismertető fiatalember (Reisz András) bátran vállalja palóc származását, nyelvjárási akcentusát. Üdítő színfolt a beszéde!

K. G.: Kívánatos lenne-e, ha a ma is széles körben használnák a nyelvjárásokat?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A nyelvjárási beszédet teljes egészében visszahozni nem lehet, nem is lenne értelme. A nyelv folyamatos változása ezt nem is tenné lehetővé. A használati tárgyakkal együtt egy idő múlva a nevük is eltűnik. A hangtani jelenségek viszont sokáig fennmaradnak. Ami kívánatos lenne, hogy a nyelvjárási akcentust (kiejtést) őrizzék meg, mert ezzel is színesítik a beszédet. Pl. aki az ó hang helyett óu vagy óó kettőshangzót mond, használja bátran: bóutba vagy buótba megy. Ugyanígy szegényítené nyelvünket az ö-zés, í-zés eltűnése. Szerencsére ma is gyakori pl. a Dél-Alföldön: embör, lelköm, öttél; szíp, idesapám. Az l-kieséses szóalakok mindennaposak: főd, szótam, vót, ződ.

K. G.: Régebben hány nyelvjárásra tagozódott a magyar nyelv?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A nyelvjárások rendszerezése, osztályozása rendkívül összetett feladat. Feltételezi a nyelvjárások alapos ismeretét, és tükrözi a nyelvjáráskutatás elméletének és gyakorlatának mindenkori szintjét.

Verseghy Ferenc foglalkozott először ezzel a kérdéssel. Az 1793-ban megjelent Prologium című művében a kiejtésben tapasztalt eltérések alapján a tiszai, a dunai és az erdélyi nyelvjárást különböztette meg. Simonyi Zsigmond (1889) nevéhez fűződik az első tudományos igényű osztályozás. A zárt ě és a nyílt e megkülönböztetése, az é és az ē szembenállása, valamint az ly hang eredeti ejtése alapján nyolc nyelvjárási egységet állapított meg: 1. nyugati (Sopron, Vas és Zala nyugati fele), 2. dunántúli (Dél-Somogy és Baranya kivételével), 3. alföldi, 4. duna-tiszai (Duna-Tisza köze, Körösök két oldala), 5. északnyugati (palóc és palócos nyelvjárások: Nyitra környéke, Cserhát, Mátra, Bükk), 6. északkeleti (Tiszántúl, Abaúj, Zemplén), 7. Király-hágón túli, 8. székely nyelvjárások (marosszéki, udvarhelyi, keleti székelység, moldvai csángó). Balassa József 1891-ben főleg földrajzi és nyelvi, olykor történeti szempontok nyolc fő nyelvjárást különített el, a Simonyi-rendszerezést pontosította. Kálmán Béla (1966) a Nyelvjárásaink c. könyvében a Balassa-féle felosztást követte. Juhász Dezső nevéhez fűződik a legújabb osztályozás 2000-ből. Összesen 10 nyelvjárási régiót és hozzájuk

tartozó nyelvjárási csoportokat különböztet meg. Lényegében a fenti nyolcadik nyelvjárást bontja három területre: mezőségre, székelyre és moldvaira.

K. G.: Mondjanak néhány tájnyelvi szót!

N. Cs. I., Cs. N. L.: Nagyon színes a megnevezése az egyik legelterjedtebb bogyós gyümölcsünknek. Akár találós kérdésnek is adhatnánk: Ha a nyírségi rokon köszméteszószt kér, a nagykőrűi nagynénje püszkeszószra gondol, hol nyitom ki a szakácskönyvet? Hát az egresmártásnál. A kiskunsági barátok pedig nem értik, egriként mit büszkézem a pizskéjüket. A magyar nyelvterületen az egyik legismertebb gyümölcsünknek, az egresnek számos népi neve van: a Balaton melletti nyugati sávban túskezőlőnek, míg a déli és keleti sávban egészen Sukoróig, Csákberényig a csipkeszőlőnek nevezik. Szórványosan találunk még a Dunántúlon túskebogyó, túskebizli változatokat is. A nyelvterület középső részén a pizske/büszke (ritkábban püszke, biszke, bicske, bucsok, brüszke) alakváltozatai jellemzőek, míg keleten a köszméte/pöszméte megnevezések élnek. Ezekről a változatokról lényegesen eltér a moldvai magyar nyelvterületen használt füge szóalak. A magyar nyelvjárások atlasza a kákabuzogánynak 'a káka arasznyi hosszú, barna termése' 62 nevét mutatja be: gubó, bambusz, buga, bunkó, buzogány, buzogó, csutika, fáklya, nád, nádfej, kákavirág, vadnádbunkó stb. A bodobács 'fekete-piros tarka, repülni nem tudó, tavasszal csoportosan a ház körül sütkérező bogár' térképlapján összesen 67 megnevezéssel találkozunk: bodobács, budabácsi, ördögbogár, istenbogara, istentehene, jóidőbogár, jóskabogár, tűzbogár, pirosbogár, piroslégy, vörösbogár, suszterbogár, verőköltő stb.

K. G.: Más nyelvekkel összehasonlítva, a magyar nyelvjárások mennyire vannak nyelvileg távol egymástól?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A nyelvek általában nem egységes rendszerek. Jelenleg a beszélt nyelvek száma 6000-7000 közé tehető, a különféle dialektusok száma pedig megközelíti a 20 ezret. Ennek legfőbb oka az, hogy nem lehet egyértelműen meghatározni, mit tekintünk egy nyelv nyelvjárásának, és mit tartunk külön nyelvnek. A kettő megkülönböztetésének egyik kritériuma lehet, hogy a két nyelv(változat) beszélői megértik-e egymást. De ennek ellentmond, hogy Kínában 6 olyan nyelvjárás is van (15 milliós lélekszámmal), akik nem értik egymást, mégis egy kínai nyelvről beszélünk. Ugyanilyen jelentős különbség van az olasz nyelvben: a firenzei (toszkánai) nem érti a szicíliait, mégsem két külön nyelv. Ugyanakkor sorolhatjuk az ellenpéldákat: a dán, a norvég, a svéd megértik egymást, mégis külön nyelvek; ugyanígy: a szerb és a horvát nyelv, valamint cseh és szlovák nyelv. Vagyis manapság a nyelv és a nyelvjárás közötti különbségtételben nagy szerepet kaphat a politika. Előfordulhat, hogy két nyelvváltozat nyelvészeti szempontból egy nyelv két nyelvjárásának számít, de a két változat beszélői valamilyen okból önálló nyelvnek tartják a sajátjukat.

A magyarban nem valamelyik nyelvjárás vált irodalmi nyelvvé, mint például a spanyolban a kasztíliai, az olaszban a toszkánai, a franciában a Párizs környéki. A magyarban leginkább az északkeleti nyelvjárás sajátosságai jelennek meg.

K. G.: Mikor kezdték „felfedezni” és vizsgálni a magyar nyelvjárásokat?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A 18. század végén Baróti Szabó Dávid Kisded szótárának két kiadásával (1784 és 1792) indult el magyar nyelv egynyelvű szótárak sora. A reformkori magyar szótárírók érzékelték, hogy területenként más-más nyelvváltozatot használnak a beszélők, felismerték, hogy a magyar nyelv is területi változatokra tagolódik: vidékenként szókincsbeli és hangtani különbségek vannak. A leggazdagabb népnyelvi közlés a Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) hasábjain látott napvilágot. A magyar nyelvjárás kutatás történetének az első szakasza az 1838-ban megjelent Magyar tájszótárral zárult le. Ezt a szótárt a Magyar Tudós

Társaság fölkérésére Vörösmarty Mihály és Döbrentei Gábor szerkesztette. Az első magyar tájszótár megjelenését követően nagy lendülettel folyt a nép nyelvének tanulmányozása. Az 1872-ben megindult Magyar Nyelvőr c. folyóirat rendszeresen közölt tájnyelvi gyűjtéseket, ezért időszerűvé vált egy újabb tájszótár kiadása. Szinnyei József Magyar tájszótára 1893-ban és 1901-ben jelent meg.

K. G.: Kik voltak a magyar nyelvjárások legnevesebb kutatói?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A rengeteg kiváló kutató, tudós közül a teljesség igénye nélkül a következő meghatározó, iskolateremtő elméket emelnénk ki. Felsorolásunk azokra terjed ki, akiknek a munkássága már lezárult. Erdélyi János, Baróti Szabó Dávid, Gyarmathi Sámuel, Döbrentei Gábor, Hunfalvy Pál, Kriza János, Simonyi Zsigmond, Balassa József, Horger Antal, Csúry Bálint, Bálint Sándor, Arany A. László, Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula, Bárczi Géza, Végh József, Lőrincze Lajos, Benkő Loránd, Imre Samu, Deme László, Kálmán Béla, Penavin Olga, B. Lőrinczy Éva stb.

K. G.: Melyek a magyar nyelvjáráskutatás legfontosabb eredményei?

N. Cs. I., Cs. N. L.: A nyelvjárási kutatások eredményei is művekben jelennek meg, melyekről – korábbi kérdésekre válaszolva – részben már szóltunk.

Műfaját tekintve a legjelentősebbeknek azokat a műveket tartjuk, amelyek nagy mennyiségű hiteles tájnyelvi adatot tartalmaznak, ugyanis ezek alapján készülhetnek a különböző jelenségeket vizsgáló monográfiák, tanulmányok. Ilyenek az általános és regionális tájszótárak, valamint az általános és regionális nyelvatlások.

Fölsorolásszerűen a sok kiváló munka közül az alábbiakat említjük meg:

A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. (szerk. Deme László – Imre Samu. 1968–1977.)

Lizanec Péter: A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza. 1992.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza (Gyűjt. Murádin László, szerk. Juhász Dezső. (1995–2010.)

A már említett általános tájszótárakon túl az ötkötetes Új magyar tájszótár (főszerk. B. Lőrinczy Éva), mely 1979-től 2011-ig kötetenként jelent meg.

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere (1971)

Szabó József: Magyarországi és jugoszláviai nyelvjárászigetek.(1990)

K. G.: Van-e esély arra, hogy globalizált világunkban újjászületnek a magyar nyelvjárások?

N. Cs. I., Cs. N. L.: Nincs sok esély arra, hogy a nyelvjárások újjászülessenek. A nyelv a világ jelenségeivel együtt változik, s a letűnt korok nem jönnek vissza. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a kisdíkok jelentős hányada ma is nyelvjárási háttérrel kerül az iskolapadba, ahol egyes tárgyakkal, fogalmakkal csak a helyi megnevezését ismeri, a köznyelvit nem. Ilyen esetben legalább két feladata van a tanítónak. Az egyik: a nyelvjárási forma mellé (és nem helyébe!) megtanítani a szélesebb körben használt változatot. Ezáltal egyszersmind a gyermek szókinccse is bővül a nyelvhasználati színtér tekintetében. De az is megfigyelhető egyes vidékeken, ahol még több generáció együtt lakik, hogy természetes módon az iskolás korig a nagyszülők többit foglalkoznak a gyerekekkel, így a nyelvhasználatuk inkább a nagyszülők tájnyelvi beszédéhez áll közelebb. Később az iskolában tudatosul, hogy mennyi nyelvjárási jelenséget hoztak magukkal. Az lenne az ideális, ha a tanítók nem hibáztatnák a diákokat, hanem az otthonról hozott nyelv mellé tanítanák meg a köznyelvi formákat. Ezzel a tanulók gazdagabbá válnának, hiszen a nyelvjárási és a köznyelvi kód közötti váltás képességét tanulhatnák meg.